

زینب قاسمی^۱

چکیده:

با توجه به نقش بسیار مهم زنان در اجتماع و لزوم الگو برداری صحیح، در این تحقیق «منزلت اجتماعی زن مسلمان مطابق با سبک زندگی حضرت خدیجه کبری سلام الله علیها» به روش توصیفی-تحلیلی و تطبیق بر متون نقلی-تاریخی بررسی شده و روش گردآوری اطلاعات، کتابخانه ای می باشد. جایگاه و نقش حضرت خدیجه (سلام الله علیها) در سخت ترین دوران تاریخ اسلام بر کسی پوشیده نیست، او در دوران بعثت با حمایت های مادی و معنوی خویش از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) نقش مهمی را در تثبیت و گسترش اسلام ایفا نمود و یک الگوی نمونه برای زنان و مردان جامعه می باشد چرا که در وجود ایشان ارزش ها و کمالات انسانی فراوان بوده است و ایشان تمام ثروت، امکانات اقتصادی و هستی خویش را در راه رضای حق بخشید و نیز با حمایت های روحی، روانی و اجتماعی از پیامبر در ترویج اسلام و پیشبرد اهداف آن نقش بسزایی داشت و با این کار نام خویش را به عنوان الگوی واقعی و راستین تاریخ آفرینش ثبت نمود. مقاله حاضر به بررسی نقش زنان در اجتماع پرداخته و یافته های ذیل حاصل شد: پذیرش اسلام و حراست از آن، بیعت با ولی زمانه، حمایت های مالی و عاطفی، امر به معروف و نهی از منکر، هجرت، اشتغال زایی.

کلید واژه ها: حضرت خدیجه کبری (سلام الله علیها)، زن، سبک زندگی، منزلت اجتماعی

^۱. مدرسه الزهراء، سطح ۲، پایه ۵.

۱- مقدمه:

زن به عنوان یکی از مخلوقات خداوند، از دیرباز کانون توجه بوده و گاهی نیز مورد داوری های غیرمنصفانه قرار گرفته است. با ورود اسلام، جایگاه ویژه ای به زن داده شد که تا قبل از آن کمتر چنین دیدگاهی مطرح می شد. اسلام به زن مقامی همسان با مردان داده و ملاک برتری را بر اساس تقوا پایه ریزی نمود و امروزه نیز زنان در میدان های مختلفی حضور و فعالیت دارند.

گسترش اسلام مدیون زحمات و تلاش های رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) و زنان و مردان بزرگی است که با همت بلند و تلاش خود اسلام را در دنیا گسترش دادند. حضرت خدیجه (سلام الله علیها)، جزء اولین افرادی است که به اسلام ایمان آورد و اینچنین صداقت خود را ثابت نمود و همواره از اوامر پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) اطاعت می کرد.

حضرت خدیجه (سلام الله علیها) با حمایت های مادی خویش از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم)، سبب تثبیت و گسترش اسلام شدند و همواره یاور ایشان در شرایط سخت اقتصادی بودند. همین امر نشان دهنده ی حضور اجتماعی آن حضرت می باشد. همچنین ایشان، قوت قلبی برای پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) بوده و رسول الله را با حمایت های عاطفی خود یاری میدادند. این بانوی با کرامت، در مقابل منکرات موجود در جامعه سکوت نمی کردند و با توانایی مالی شان، برای جوانان ایجاد اشتغال می نمودند و حمایتشان می کردند.

با توجه به مطالعات انجام شده در این موضوع، اگر چه مقالات بسیاری نگاشته شده ولی همچنان مورد توجه مجامع علمی و فرهنگی است و بحث راجع به این مطلب سبب می شود زوایای پنهان آن روشن تر شده و زنان جامعه به خوبی بتوانند عملکرد خود را در اجتماع تنظیم کنند.

این نوشتار سعی دارد منزلت اجتماعی زنان با نگرش به زندگی حضرت خدیجه (سلام الله علیها) را در جایگاه زنان در اجتماع از نظر اسلام و حضور اجتماعی زنان با تاسی از زندگی حضرت خدیجه (سلام الله علیها) به سر انجام برساند.

۲- مفهوم شناسی واژگان تحقیق:

۲-۱ منزلت اجتماعی زن :

در اسلام، زنان چون مردان در بیشتر مسایل اجتماعی پایگاه و جایگاهی مناسب دارند و از حرکت‌های اجتماعی و فعالیت‌های گروهی منع نگردیده‌اند؛ بلکه طبق تعالیم مسلم قرآن، مسئولیت‌های اجتماعی به‌طور یکسان متوجه مرد و زن است؛ چه آنکه در آئین توحیدی اسلام زن همپای مرد، تکامل پذیر و اوجگرا است و در پرتو شناخت و عمل به معراج می‌رود و به تعالی دست می‌یابد. در این نیز تردیدی نیست و آیات قرآنی نسبت به آن صراحت دارد. قرآن هر گاه از کمالات و ارزش‌های والایی که انسان‌ها بدان می‌رسند، سخن می‌گوید، زنان را نیز همدوش و همسان مردان مطرح می‌کند.^۱

۲-۲ سبک زندگی حضرت خدیجه (سلام الله علیها):

حضرت خدیجه بنت خویلد اولین همسر رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) می‌باشد. این بانوی با کرامت از آنجایی که به جهت حسب و نسب و جایگاه مالی، از مکانت ویژه‌ای برخوردار بود، بسیاری از بزرگان مشرکین عرب آرزوی ازدواج با ایشان را داشتند اما این بانوی بزرگوار که تمام هم و غمش تعالی الهی بود، دست رد به سینه تمامی آنها زد و ازدواج با حضرت محمد (صلی‌الله‌علیه‌وآله) را برگزید. این امر سبب اعتراض تعداد زیادی از زنان اشراف و قریش به آن حضرت شد به گونه‌ای که حتی هنگام تولد ثمره این ازدواج، یعنی اجلال نزول حضرت زهرا (صلوات‌الله‌وسلامه‌علیها)، حضرت خدیجه (سلام‌الله‌علیها) را رها کردند و در کنار ایشان حضور پیدا نکردند. حضرت خدیجه (سلام‌الله‌علیها) در راستای تبلیغ دین مبین اسلام و اعتلای پرچم توحید و یکتاپرستی از هیچ تلاشی فروگذار نکرد و با تمامی توان به یاری آخرین فرستاده الهی شتافت و همه اموال خویش را در این راه صرف نمود.^۲

۲-۳ منزلت اجتماعی حضرت خدیجه (سلام الله علیها) در اصطلاح مورخان:

طبق گزارش‌های تاریخی، در جامعه‌ای که دختران را زنده به گور می‌کردند و برای زن ارزشی قائل نبودند، حضرت خدیجه (سلام الله علیها) با همه مشکلات و کوه فکری مردم، به دلیل موقعیتی که داشتند و نیز شرف و منزلت و عفت ایشان باعث می‌شد که دیگران نتوانند به محضر آن خانم بی احترامی کنند و هم اینکه از نظر اقتصادی گزارش می‌شود به این که خانمی ثروتمند بودند و مردانی را استخدام می‌کردند و برای تجارت می‌فرستادند که باز این هم نفوذ و قدرت اجتماعی و اقتصادی حضرت را نشان می‌دهد. البته فراتر از آن، پس از دوران جاهلیت، مسئله ایمان آوردن حضرت خدیجه (سلام الله علیها) به اسلام و به پیامبر اکرم است. از زمانی که ایشان متوجه شخصیت پیامبر اکرم می‌شوند شیفته این وجود مبارک می‌

^۱ عطار زاده، مجتبی، فاطمه زهرا (سلام الله علیها) حضور اجتماعی سیاسی زن مسلمان، زمستان ۱۳۸۷.

^۲ سایت ویکی فقه.

شوند که نشان دهنده این است که حضرت خدیجه (سلام الله علیها) تصمیم خود را گرفته و مسیر خود را مشخص کرده و شیفنگی ایشان به پیامبر به خاطر گرایش به حق و حق پرستی بوده که در این راه قدم بگذارند. در کتابهایی که شرح حال ایشان را می نویسد آمده که ایشان در میان زنان اولین کسی است که در آن جامعه که فقط بت پرستی حاکم بود و دین حق چندان موقعیتی نداشت اسلام را می پذیرند و به پیامبر اکرم ایمان می آورند و از حضرت حمایت می کنند و از دین جدیدی که در آن جامعه تاریک پشتوانه ای نداشت کاملاً حمایت می کنند و سرمایه شان را در این راه خرج می کنند چون می دانستند که برای پا گرفتن دین جدید و یک حکومت جدید مسئله اقتصادی بسیار مهم است از این رو ایشان دارایی شان را در راه اسلام و پیامبر خرج می کنند و باز در گزارش و شرح حال حضرت داریم که هر امری که از جانب پیامبر می آمد ایشان اطاعت می کرد.^۱

۳- جایگاه زنان در اجتماع

زن زیربنایی ترین پایه های اخلاقی را در یک جامعه رقم می زند و با استفاده از پایگاه اجتماعی مختلف نقش های گوناگونی را عهده دار می شود. حضور یک زن در تمام لحظات زندگی و از ابتدای خلقت تاکنون مأنوس رفتار نیک مردان شده است. صحنه های اجتماعی مملو از زنان با توانمندی هایی است که پا به میدان گذاشته اند و هر یک نقش سازنده ای را به عهده داشتند.

امروز گفتمان زنان گفتمانی غالب در سطح جوامع است و از آنجا که نیمی از هر جامعه را زنان تشکیل می دهند، مسائل مربوط به آنان حائز اهمیت است. در طول تاریخ اجحاف های زیادی در حق زنان صورت گرفته است. زمانی در یونان باستان زنان را همچون بردگان خرید و فروش و از کمترین حقوق انسانی محروم می کردند. بعدها با وقوع رنسانس و ورود به عصر روشنگری، جریان های برابری طلبانه در نتیجه این ظلم تاریخی شکل گرفتند. در جامعه امروز ۳ جریان عمده در قبال مسائل زنان وجود دارد. عده ای هرگونه حضور اجتماعی زن را رد کرده و حکم به خانه نشینی او می دهند. جریان های برابری طلبانه زن را به حداکثر حضور اجتماعی برابر با مردان تشویق می کنند و گروه سوم نظری بینابین دارند.

یکی از برنامه های تربیتی اسلام برای همه انسان ها به ویژه زنان، تربیت اجتماعی و به بیان دیگر، آماده ساختن آنان برای حضور مؤثر و مفید در جامعه است، به گونه ای که بتوانند در برقراری ارتباط با دیگران و نیز برای رشد خود بکوشند. همچنین در برابر جامعه احساس مسئولیت داشته باشند و آنچه را به مصلحت خود و خانواده و جامعه است، بپذیرند. بی تردید اسلام، مانعی بر سر راه فعالیت های اجتماعی زنان ایجاد نکرده است، بلکه در آموزه های الهی، سازوکار و ابزار ضروری این حضور پیش بینی شده است و همه احکام

^۱ پایگاه اطلاع رسانی حوزه

صادر شده مانند حجاب، منع از نگاه به نامحرم، کیفیت سخن گفتن و تأکید بر وجود شاخصه‌هایی چون حیا و عفت، همه از لازمه‌های این حضور است.^۱

پیام‌آور بزرگ دین، حضرت محمد(صلی الله علیه و آله) خود، زمینه ساز حضور فعال زنان در اجتماع است. حضور زنان در بیعت با رسول خدا(صلی الله علیه و آله) امری سیاسی - اجتماعی بود یا مهاجرت زنان به همراه مردان که نوعی اعلام مخالفت آشکار با حاکمان ستمگر زمان است، از جمله فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی زنان در عصر پیامبر خدا به شمار می‌آید. گفتنی است نخستین بیعتی که رسول خدا(صلی الله علیه و آله) با مسلمانان بستند، به «بیعه النساء» معروف شد؛ زیرا زنان در آن حضور فعال داشتند. همچنین در زمان پیامبر اسلام، زنان اجازه داشتند نمایندگان خود را به محضر رسول خدا(صلی الله علیه و آله) بفرستند و پرسش‌ها و خواسته‌های خود را بیان کنند و همراه رسول خدا(صلی الله علیه و آله) در نمازهای جمعه و جماعات و نمازهای عید فطر و قربان شرکت کنند.^۲ همچنین نقل است زنی به نمایندگی از طرف زنان مدینه خدمت پیامبر اکرم(صلی الله علیه و آله) آمد و از حضرت خواست کلاس درسی برای بانوان برپا کند. حضرت فرمود: «زمان و مکان تجمع خود را اعلام کنید.» از آن پس، پیامبر زمانی را به آموزش بانوان اختصاص داد و در محافل علمی آنان حضور یافت.

حضور فعال زنان در جامعه نوظهور اسلامی و حضور همسران رسول خدا(صلی الله علیه و آله) در جایگاه استادی و نقل حدیث از جمله ۳۷۸ روایت از ام سلمه، ۸۱ روایت از اسماء بنت یزید، ۷۷ روایت از میمونه، همسر پیامبر خدا، ۶۰ روایت از حفظه و ۵۸ روایت از ام حبیبه همه نشان دهنده حضور فعال بانوان در عرصه‌های علمی است.^۳

در صدر اسلام، زنان حتی در جنگ‌ها و در پشت میدان جنگ نقش گسترده‌ای داشتند. زنان هنگام جنگ در رسانیدن آب و غذا به لشکریان، تهیه و توزیع دارو، نگهداری از مهمات جنگی و توزیع آن میان سپاه و نیز حفاظت از وسایل رزمندگان و تعمیر لوازم و ابزار جنگ، حضوری فعال داشتند. با اینکه شرکت در جنگ جزو وظایف زنان نبود، ولی در شرایط موجود، آنان برای انجام وظیفه نظامی به جبهه می‌رفتند. از جمله زنانی که در میدان جنگ حاضر شدند، می‌توان به ام ایان، دختر عتبه؛ ام کلیم، دختر حارث بن هشام مخزومی که هفت نفر از دشمنان اسلام را در جنگ یرموک به هلاکت رسانید و ام وهب، نخستین زن شهید در حادثه عاشورا اشاره کرد که در کنار همسرش به شهادت رسید.^۴

^۱ معین الاسلام، مریم، زنان و برنامه تربیتی اسلام، انتشارات بیت الحزان، چاپ اول، ۱۳۸۳، ص ۸۶ و ۸۷.

^۲ ابن عبد البر، استیعاب، لبنا-بیروت: انتشارات الدجیل، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۴۶۴؛ عسقلانی، ابن حجر، الاصابه، بیروت-لبنان: انتشارات دارالکتب العلمیه، چاپ اول، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص ۴۶۲.

^۳ معین الاسلام، مریم، زنان و برنامه تربیتی اسلام، ج ۱، ص ۸۶ و ۸۷.

^۴ گلدانی، زهرا، حقوق زنان، انقلاب اسلامی و فرآیند جهانی شدن، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، ج ۱، ۱۳۸۲، ص ۱۱۳.

گزینش اولیه اکتفا نمی کرد و چنین کاروان عظیمی را با انگشت تدبیر و درایت مدیریت می کرد و چنان بر آنان نظارت داشت که مبادا دچار فساد، خطا، رشوه خواری، سوءاستفاده و کج روی گردند و مورخان و راویان حتی نمونه ای از خلاف کاری در این مجموعه وسیع گزارش نکرده اند.

او برای افزایش توانمندی کارکنان و ایجاد رقابتی سالم و ثمربخش و تقویت انگیزه های کارگزاران، برنامه هایی ویژه را به اجرا می گذاشت و هدایا و تحفه هایی را به کارکنان با بازدهی مؤثر اختصاص می داد. رسول اکرم (صلی الله علیه و اله وسلم) در مقام حق شناسی از بخشش و بزرگ منشی این بانو فرموده اند: «من کارفرمایی مهربان تر و حق شناس تر و بهتر از خدیجه (عَلَيْهَا السَّلَامُ) نسبت به خدمه اش ندیده ام، هر گاه من و دوستم پس از کار و تلاش و انجام مأموریت نزدش می رفتیم، غذای گوارایی که به اشاره او برایمان تدارک دیده شده بود، به ما می دادند. او با خدمه و زیردستان بزرگوارانه و بر اساس کرامت انسانی رفتار می کرد.^۱

حضرت خدیجه (عَلَيْهَا السَّلَامُ) در مورد وظایف هر کدام از کارکنان کنترل های ویژه و احیاناً نامحسوسی را اعمال می کرد و چگونگی تلاش های آنان را به صورت دقیق و پی گیر با یکدیگر مقایسه می کرد و با اعمال اصلاحات و بررسی ها و ارزیابی هایی از خطاها و انحراف ها که در طرح ها و برنامه ها پیش می آمد، تا سرحد امکان جلوگیری می کرد و یا آنها را به حداقل می رساند. اگر به کسی مأموریتی را محول می ساخت، بازرس ویژه ای را در نظر می گرفت تا بر منش، رفتار، تصمیم گیری ها و فعالیت های تجاری و مبادلاتی او نظارت کند و حاصل مشاهدات و ارزیابی های خود را به ایشان گزارش دهد و این ویژگی از درایت و بصیرت ایشان حکایت دارد.

هم چنین حضرت در برنامه های بازرگانی خویش از تجربه ها، دانش ها و فنون دیگران بهره می برد و هنگام طراحی کاروان های تجاری به مقاصد گوناگون، با افراد صاحب نظر و خبره به مشورت می پرداخت، انتخاب هنگام سفر، نوع کالای مورد نیاز در سرزمین مبدأ، خرید اقلام از کشورهای دیگر، میزان محصولات صادراتی و وارداتی، چگونگی ارتباط برقرار کردن با دیگر کانون های تجاری و نحوه بازاریابی، از مسائل مورد مذاکره در جلسات مشورتی وی بود که به کمک مشاوران کاردان و با تدبیر خود چنین اموری را تنظیم و برنامه ریزی می کرد.

ابن هشام در «سیره النبویه صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ سَلَّمَ» می نویسد:

حضرت خدیجه علیها السلام با هوش سرشار، و مغز اقتصادی بی نظیرش، برای جوانان قریش ایجاد اشتغال می کرد، و سرمایه در اختیار آنها قرار می داد و به صورت مضاربه آنان را به تجارت وا می داشت.^۲

^۱ مجلسی، بحار الأنوار، ج ۱۶، ص ۱۰.

^۲ ابن هشام کلبی، سیره النبویه صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ سَلَّمَ، ج ۱، ص ۱۷۰.

۷-۳ حضرت خدیجه (سلام الله علیها) و هجرت

حضرت خدیجه (عَلَيْهَا السَّلَامُ) مصداق این آیه قرآن می‌باشند: (الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ)^۱ کفار و مشرکان قریش عهدنامه ای علیه اکرم (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) و مسلمانان بستند و آنها را در محاصره اجتماعی و اقتصادی قرار دادند، ولیکن رسول اکرم (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) همراه با بنی هاشم و بنی مطلب و بنی عبد مناف در شب اوّل مُحَرَّم سال هفتم بعثت به شعب ابی طالب مهاجرت کردند و خدیجه (عَلَيْهَا السَّلَامُ) در کنار او به عنوان یار و یآوری صدیق، فداکاری ها کرد و با حمایت گسترده از ر برای گسترش اسلام و فزونی یافتن تعداد مسلمانان و عزیمت عده ای از آنها به حبشه به دستور اکرم (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) و نیز ایجاد پایگاهی مهم برای ترویج اسلام و ناامیدی و شکست سران کفر و شرک، تمام اموال و دارایی های خود را هزینه کرد.

همراهی او با پیامبر و مسلمانان در شعب و کمک هایی که نزدیکان پدری او برای مسلمانان به شعب می فرستادند، مایه قوّت قلب مسلمانان بود. این همراهی و همکاری و فداکاری صادقانه، از مصداقی عینی و مثال زدنی از زنان مهاجر و مجاهد ساخته بود که همواره اکرم (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) یاد و نام او را بسیار بزرگ می داشت و نشانه محبّت خدیجه (عَلَيْهَا السَّلَامُ) به خداوند پیروی خالصانه او از پیامبر اکرم (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) بود.^۲

^۱ توبه، آیه ۲۰.

^۲ آل عمران، آیه ۳۱.

نتیجه گیری:

با توجه به جمع بندی مطالب و اطلاعات داده شده در متن تحقیق، نتایج مقاله به شرح ذیل می باشد:

۱. زنان جامعه نقش غیر قابل انکاری در جامعه دارند و با حضور پر رنگ خود می توانند تحولات عظیمی را به وجود آورند.

۲. اسلام به زنان ارج ویژه ای نهاده و نه تنها آنان را از فعالیت اجتماعی منع نکرده است بلکه با ارائه الگویی مناسب، آنان را به حضور در اجتماع تشویق نموده است. یکی از بهترین اسوه های زنان، حضرت خدیجه (سلام الله علیها)، همسر گرامی رسول خدا، می باشند.

۳. حضرت خدیجه (سلام الله علیها) پا به پای پیامبر اکرم (صلی الله علیه و سلم)، در اجتماع فعالیت داشتند و همواره پشتیبان ایشان بوده اند.

۴. این بانوی با کرامت اسلام را با جان و دل پذیرفتند و از آن دفاع نمودند و با پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) بیعت کردند که تا آخرین لحظه از عمر مبارکش، همراه و پشتیبان آن حضرت باشند.

۵. حضرت خدیجه (سلام الله علیها) با ثروت فراوانی که داشتند، همواره حضرت محمد (صلی الله علیه و آله و سلم) و مسلمانان را در شرایط سخت مالی و فشارهای وارده از سوی دشمنان، یاری می دادند.

۶. در اوایل دعوت علنی به اسلام تا گسترش آن، پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) مورد تمسخر و اذیت و آزار روحی قرار می گرفتند که حضرت خدیجه (سلام الله علیها) با محبت و آرامش دادن، قلب ایشان را تسکین می دادند.

۷. حضرت خدیجه (سلام الله علیها) همواره با منکرات اجتماعی برخورد نموده و اسلام را با امر به معروف و نهی از منکر زنده نگه داشتند.

۸. خدیجه کبری (سلام الله علیها) با مسلمانان هجرت نمودند تا بتوانند جانشان را حفظ کنند و دینشان را گسترش دهند. این نیز الگویی است برای همه که در زمانی که جان و دین در خطر است باید هجرت نمود و پشتیبان ولایت بود.

۹. حضرت خدیجه (سلام الله علیها) با استفاده از مال و تدبیری که داشتند، برای مردم اشتغال زایی می کردند و بدین وسیله کمک حال محرومان نیز بودند.

۱۰. زنان جامعه نیز می توانند با تاسی از حضرت خدیجه کبری (سلام الله علیها) حضور مفیدی در اجتماع داشته باشند تا موجب رشد فردی خود و رشد اجتماعی مردم شوند.

منابع و مأخذ

قرآن کریم

- (۱) ابن اثیر، اسد الغابه فی معرفه الصحابه، بیروت-لبنان: دارالفکر، ۱۴۰۹ق.
- (۲) ابن ابی الحدید، عزالدین ابو حامد، شرح نهج البلاغه، قم: مکتبه آیت الله مرعشی نجفی(ره)، چاپ اول، بی تا.
- (۳) ابن عبد البر، استیعاب، لبنان-بیروت: انتشارات دارالجلیل، ۱۴۱۲ق.
- (۴) ابو منذر، ابن هشام کلبی، سیره النبویه صلی الله علیه و اله و سلم، بیروت-لبنان: دارالمعرفه، چاپ اول، بی تا.
- (۵) تهرانی، حسین، خصائص ام المومنین خدیجه کبری سلام الله علیها، قم: طوبای محبت، ۱۳۹۳.
- (۶) جلیلی، هادی، درامدی بر جامعه شناسی، نشر نی، ۱۳۹۷.
- (۷) جوهری، شکیبا سادات، معماران تربیت: زن از دیدگاه اسلام و رهبران انقلاب اسلامی، قم: دفتر عقل، ۱۳۸۷.
- (۸) حلبی، علی اصغر، دانشنامه عمومی، تهران: انتشارات پیک ترجمه و نشر، چاپ اول، ۱۳۶۶.
- (۹) دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۳.
- (۱۰) رفیعی محمدی، ناصر، شناخت نامه حضرت خدیجه سلام الله علیها، انتشارات جامعه المصطفی، ۱۳۹۸.
- (۱۱) سیلاوی، غالب، الانوار الساطعه من الغراء الطاهره، انتشارات محلاتی، چاپ دوم، ۱۳۸۳، ۱۲.
- (۱۲) قمی، شیخ صدوق، کمال الدین و تمام النعمه، قم: مسجد مقدس جمکران، ۱۳۸۲.
- (۱۳) قمی، شیخ عباس، سفینه البحار و مدینه الحکم و الآثار، موسسه انتشاراتی کتاب عتیق، چاپ دوم، ۱۳۹۳.
- (۱۴) عاملی، سید جعفر مرتضی، الصحیح من سیره النبی الاعظم صلی الله علیه و آله و سلم، سحرگاهان، ۱۴۱۶ق.
- (۱۵) عسقلانی، ابن حجر، الاصابه، بیروت-لبنان: انتشارات دار الکتب العلمیه، چاپ اول، ۱۴۱۵ق.

۱۶) عطار زاده، مجتبی، فاطمه زهرا (سلام الله علیها) حضور اجتماعی سیاسی زن مسلمان، زمستان ۱۳۸۷.

۱۷) گلدانی، زهرا، حقوق زنان، انقلاب اسلامی و فرآیند جهانی شدن، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، ۱۳۸۲.

۱۸) مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، انتشارات اسلامی، چاپ ۴، ۱۳۸۶.

۱۹) مشیر الدین، ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب علیهم السلام، قم: انتشارات علامه، ۱۳۷۶ ق.

۲۰) معین الاسلام، مریم، زنان و برنامه تربیتی اسلام، انتشارات بیت الحزان، چاپ اول، ۱۳۸۳.

۲۱) نیشابوری، حاکم، المستدرک علی الصحیحین، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۹۰.

۲۲) همسر آفتاب، گروهی از نویسندگان، قم: کتاب طه، مرکز پژوهش های صدا و سیما، ۱۳۸۵.

۲۳) یعقوبی، احمد بن واضح، تاریخ یعقوبی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ ۱۱، ۱۳۸۹.

سایت ها:

۱) سایت ویکی فقه (<https://fa.wikifegh.ir>)

۲) Khamenei.ir

۳) پایگاه اطلاع رسانی حوزه (hawzah.net)